

semantic system and functional-communicative system are distinguished between different systems of language.

The article considers the issue of lexical-semantic systematization as a problematic issue.

The main directions of the lexical-semantic system are studied in the article on the basis of the material of two languages. General semantic features of lexical units are revealed.

ПОНИМАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЯЗЫКА

Гумбатова Вусале Рафик кызы

Резюме

В статье рассматривается понятие лексико-семантической системы и ее синтагматические и парадигматические отношения, характерные для лексики азербайджанского и английского языков. Оказывается, элементы, входящие в лексическую систему языка, вступают в весьма специфические смысловые отношения (синтагматические и парадигматические отношения и связи). Лексико-семантическая система и функционально-коммуникативная система различают разные языковые системы.

В статье рассматривается вопрос лексико-семантической систематизации как проблемный.

В статье на материале двух языков исследуются основные направления лексико-семантической системы, раскрываются общие семантические особенности лексических единиц.

Rəyçi: dos. Zakir Ələsgərov

Azərbaycan dili kafedrasının 14 aprel 2021-ci il il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2021-ci il

UOT:80.

GÖYTÜRK ABİDƏLƏRİNİN QRAFİKASI HAQQINDA

Hüseynova Arzu Talib qızı

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

zulfiyeismaylova8@gmail.com

Xülasə: Göytürk abidələri elm aləminə daha çox Orxon-Yenisey abidələri kimi təqdim olunmuşdur. Abidələrin əsas tədqiqi məsələlərinə XVII - XVIII əsrlərdən başlanmış olsa da onların haqqında hələ XII əsrdə Əlaəddin Ata Məlik tərəfindən məlumat verilmişdir. Abidələrin barəsində verilən məlumatlar xeyli müddət ərzində ancaq zahiri xarakter daşmışdır. Yəni üzərində qəribə yazılar həkk olunmuş daş abidələrin hansı xalqa aidiyyəti və hansı dildə yazılması barədə məlumatlar dəqiqləşdirilməmişdir. Abidələr qədimdən Mərkəzi Asiyada məskun olmuş türk xalqlarına məxsus ərazilərdə aşkar edilməsinə baxmayaraq onların daha çox öz hüdüdlərindən uzaqlardakı xalqlara, məsələn, norveçlərə, ruslara və digər qeyri-türk xalqlarına aid olması fikirləri irəli sürülmüşdür. Yalnız XIX əsrin sonlarında Nikolay Mixayloviç Yadrintsev (1842-1894) Kül Tiqin və Bilgə Xaqan abidələri ilə tanış olduğdan sonra onların türklərə aidiyyəti məsələsi ortaya qoyulmuşdur. Abidələrin dili 1893-cü ildə Vilhem Tomson (1842-1927) tərəfindən kəşf olunmuş, 1894-cü ildə isə Vasili Vasilyeviç Radlov (1837-1918) tərəfindən oxunmuşdur. Abidələrin dilinin açılmasından sonrakı dövrdə isə onların həkk olunduğu yazıların hansı xalqa aidiyyəti məsələləri mübahisələrə səbəb olmuşdur. Səhvən runik adlandırılan bu qrafika isveçlərə, macarlara, etrusklara, norveçlərə, finlandlara və almanlara aid edilmişdir. Lakin Göytürk dilinin fonetik

quruluşunun ətraflı tədqiqi göstərir ki, həmin yazı sistemi qədim türk dilinin fonetik quruluşunu əks etdirdiyi üçün məhz bu xalqların özünə aid olmuşdur.

Açar sözlər: yazı, qrafika, abidələr, runik yazı, mtnlər

Ключевые слова: письмо, графика, памятники, рунические письменности, тексты

Key words: writing, graphics, monuments, runic writing, texts

Göytürklərin həyatı, məişəti, dünyagörüşü, fəlsəfi dünyagörüşü, etnik mədəniyyəti və dil xüsusiyyətləri barədə hər hansı tarixi mənbələrdən daha çox onların daş kitabələr üzərində yadigar qoyub getdikləri yazılı abidələr daha doğru, daha dürüst və daha inandırıcı məlumat verir. Bununla belə bir çox tarixi məqamlar və xüsusən də Göytürk mədəniyyətinə dair bir çox məsələlər barədə dəqiq və aydın məlumatlar əldə olunması mümkün olmamışdır. Bir çox mənbələrdə türk xalqlarına aid olan həqiqətlər gizlədilmiş və ya başqa xalqlara isnad verilmişdir. Mənbələrdə hətta qədim türklərin etnik mənsubiyyəti barədə bir çox dolaşdırıcı və yanlış məlumatlar verilməsinə də rast gəlmək mümkündür. Türk xalqları və onların dövlətçilik ənənələri barədə ən etibarlı məlumat mənbəyi olan daş kitabələrdəki mətnlər XVIII əsrə qədər türk xalqlarının və o cümlədən elm aləminin diqqətindən kənarda qalmışdır. Əbülfəz Rəcəbovun araşdırmalarına görə abidələr barədəki ilkin məlumatlar XII əsr tarixçisi Alaəddin Ata Məlikin “Cüveyni tarixi-cahanguşa” adlı əsərində verilmişdir [3, 5]. Abidələr barədə daha sonrakı məlumatlar Avropalı müxəttəssislərə məxsus olsa da onların hansı xalqa aidiyyəti məsələsi dürütləşdirilməmiş, səhvən heç də aidiyyəti olmayan xalqların adına çıxılmışdır. Məsələn, 1692-ci ildə Amsterdamlı (Niderland) burqomistr Nikolay Vidzenin çap etdirdiyi bir kitabda sirli və müəmmalı görünən həmin abidələrin səhvən ruslara aid olduğu bildirilmişdi [3, 5-6]. Abidələrin dilinin açılmasına qədər keçən müddətdə də onların hansı xalqa aid olduğu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Halbuki, abidələrin aşkar edildiyi Mərkəzi Asiya regionu türklərin qədim yaşayış məskəni idi və heç də tərəddüd etmədən onların Türk xalqlarına aidiyyəti barədə dəqiq, aydın və inandırıcı fikir söyləmək ehtimalı mümkünsüz deyildi. Abidələr barədə daha geniş məlumat İsveç zabiti kapitan Filipp İohann Tabbert fon Stralenberqə (1676-1747) məxsusdur [5]. Abidələrin aşkar edilməsinə baxmayaraq xeyli müddət onların hansı xalqa mənsub olması barədə aydın fikir söylənməmişdir. Əraziyə görə təxmini də olsa həmin abidələrin türklərə aid olduğunu etiraf etmək mümkün olsa da türklərə qarşı Avropa qısqanclığı buna imkan verməmişdir. Belə ki, məsələn, hətta Çin dili üzrə müxəttəssis olan Jan Pyer Abel Remuza (1788-1832) abidələrin qədim türk məskənlərindən tapıldığını söyləmişdi. Lakin onun türklərə aidiyyəti məsələsi ortalıqda qalmışdı. Bununla birlikdə Qriqori İvanoviç Spasski (1783-1864), Xristofer Filippoviç Rommel (1781-1859), Yulius Geaport (1783-1835), Anton Antonoviç Şifner (1817-1879), Nil Aleksandroviç Popov (1833-1892) kimi görkəmli şərqşünas alimlər də abidələrin türk xalqlarına mənsub olduğunu etiraf etməmişlər. Abidələrin türklərə məxsus olması məsələsində Nikolay Mixayloviç Yadrintsevin (1842-1894) böyük xidməti olmuşdur. O Kül Tiqin və Bilgə Xaqan abidələri ilə tanış olduqdan sonra belə bir qəti qərara gəlir ki, abidələr məhz türk xalqlarına məxsusdur. Abidələri dilinin açılışı ilk dəfə 1893-cü ildə Vilhelm Lüdviq Peter Tomsenə (1842-1927) müyəssər olmuşdur. 1894-cü ildə isə Vasili Vasilyeviç Radlov (Fridrik Vilhelm Radlov) (1837-1918) abidələrin oxunuşuna nail olmuşdur. Bundan sonrakı mərhələdə isə abidələrin dilinin geniş tədqiqi məsələləri bir çox şərqşünas alimlərin marağına səbəb olmuşdur [2]. Abidələrin türk xalqlarına məxsus olduğu barədəki fikirlərin dəqiqləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi onların tədqiqi barədəki problemlərin birinci mərhələsindən ibarət olmuşdur. Sonrakı mərhələ isə abidələrin yazıldığı, daha doğrusu daşlar üzərində həkk edildiyi qrafikanın hansı xalqa aidiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Əlbəttə ki, həmin məsələ abidələrin kəşfi dövründə də müxəttəssislərin diqqətini cəlb etmişdi. Lakin o zamanlar buna dəqiq və aydın cavab tapılmamışdır. Əgər həmin dövrdə qrafik sistemin türk xalqlarına aidiyyəti məsələsi ortaya

çıxsı idi onda elmi ictimaiyyət türklərin qədim yazı mədəniyyətinə malik olmasını etiraf etməli idi. Bu isə türklər barəsində yaranmış “çölçü, barbar” təsəvvürlərinin alt-üst edilməsi demək olardı. Odur ki, bəlkə də hətta böyük alimlər belə həmin dövrdə bu məsələnin üzərindən sükutla keçmişlər. Türk xalqlarının etnik mədəniyyətinə qarşı yad tədqiqatçılar tərəfindən yaradılan həsəd belə bir fikrin formalaşmasına səbəb olmuşdu ki, bu xalqlar yazı mədəniyyətinə malik deyildir. Bununla belə qrafikanın mükəmməl olması, xüsusən, Göytürk dilinin fonetik quruluşunu tam ödəyə bilməsi onu deməyə əsas verir ki, həmin yazı sistemi türklərin özünə aid olmuş, zaman-zaman sınaqdan keçərək təkmilləşmişdir. Abidələrin mətninin dolğunluğu, dil qaydalarının mükəmməlliyi də həmin yazıların işləndiyi həkkaklıq sənətinin özünün də məhz türkmənşəli ustalar tərəfindən yerinə yetirilməsini istisna etmir. Qrafik sistemdə bir səsin iki işarə ilə verilməsi qaydası da mövcuddur [4, 166] ki, bu da ola bilsin tələffüz yaxınlığına malik olan səslərin işarəsi kimi işlənmişdir. O zamandan indiyə qədər bir çox müddət ötüb keçdiyindən və müvafiq işarələrdə təmsil olunan tələffüz qaydalarının unudulduğundan onların reabilitasiyası artıq mümkünsüz bir hala düşmüşdür. Ayrı-ayrı mənbələrdə Göytürk yazı-qrafika sisteminin runik (və ya run) adı altında İsveçlərə, strusklara, macarlara, norveçlərə, finlandlara və almanlara aid olması fikri [1] areal və etnomədəni amillər baxımından heç bir vəchlə düzgün sayıla bilməz. Mümkündür ki, Göytürk əlifbasının tərtibatında başqa xalqlardakı əlifba sistemindən istifadə imkanları baş vermiş olsun. Ancaq bu əlifbanın mükəmməlliyi başqa xalqların nümayəndələrindən ibarət olan tədqiqatçılar arasında imitasiya edilən “türklərin yazı mədəniyyəti yoxdur” mifinin qətiyyətlə aradan qaldırır. Göytürk yazı sisteminin mükəmməl qaydalara malik olmasının əsas səbəblərindən birinin onlardan əvvəlki vaxtda yeddi yüz illik hakimiyyət dövrü sürmüş hun dili yazısının zəngin ənənələrinə əsaslandığı fikrini də irəli sürmək mümkündür. Lakin bu fikrin təsdiq edilməsində əsas çətinlik bundan ibarətdir ki, hun dövründən qalan maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri barədəki informasiyalar daha çox Çin dili mənbələrində əks olunur. Bu mənbələrdə isə türklərin mənafeyinə hər hansı dəqiq və aydın, reallıqla səsləşən məlumatlar almaq məsələsi qeyri-müəyyəndir.

Mənbələrdə göstəriləyi kimi, Göytürk xaqanlığının yaranması Bumın və qardaşlarının adı ilə bağlıdır. Göytürk xaqanlığının yaranması elə ir dövrə təsadüf etmişdir ki, həmin dövrdə Mərkəzi Asiyada, Çin və Monqolustan həndəvərlərində ayrı-ayrı yarımşanlı dövlətlər yaranmışdı. Onların bütövləşdirilməsi və yarımşanlılıqdan qurtarması üçün müvafiq tarixi şərait yetişmişdi. Bu tarixi şərait həmin dövlətçilik qurumlarının içərisində hansı birininə fəallaşmasını gözləyirdi. Bumın və İstəmi qardaşları da bu tarixi şəraitdən faydalanaraq böyük bir imperiyanın yaranmasının başlanğıcına qədəm qoydular. Bu tarixi şərait tarixçilər tərəfindən sadələşdirilərək nağılvari və təsadüfi bir kompozisiyaya çevrilir. Guya Aşina nəslinə mənsub olan Bumın xaqan türk mənşəli Jujanların hökmdarı Anaxuana onun qızı ilə evlənmək üçün elçi göndərir. Jujan hökmdarı isə bundan imtina edir, çünki Buman xanın rəhbərlik etdiyi qurum Jujanların tabeçiliyində olmuşdur. Bu hadisədən sonra isə Buman başqa tayfalarla birləşib Jujanları məğlub edir və onların məhv olması üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Jujanların əhalisini rəhmsizliklə qılıncdan keçirir. Əslində isə həmin dövrdə ərazilərin hökmdarı olan Topa dövləti zəifləmişdi, Qərbi və Şərqi topa əyalətlərinə bölünərək bir-biri ilə münaqişə həddinə çatmışdılar. Qərbi Topa isə Jujanların təsirindən və təzyiqindən xilas olmaq məqsədi ilə Bumının rəhbərlik etdiyi Aşina nəslinə yaxınlaşmağa çalışırdı. Bumın eyni zamanda incə bir siyasət işlədərək Jujanlara qarşı üsyan edən Teleslərlə yaxınlaşmağı qərara aldı. Beləliklə Jujanlarla müqayisədə bir neçə qat güclənən Bumın onları məğlub edib ərazidə öz hökmranlığını yaratdı. Bununla da böyük Göytürk imperiyasının bünövrəsi yaradılmış oldu. 522-ci ildə Bumın xaqan ölür və dövlətin Şərq qoluna oğlu Qara İssık xaşan başçılıq edir. (*Qara İssık* xaqanın adındakı *Qara* sözü zəhimli, hökmlü, *İssık* sözü isə *qaynar*, coşqun, döyüşkən mənalarını bildirmişdir). Dövlətin Qərb qoluna isə İstəmi xaqan başçılıq etmişdir. İstəmi xaqan hökmdarlıq etsə də özünü xaqan elan etməmişdi [6].

Qara İssık xanın hakimiyyəti dövründə dövlətin sərhədləri genişləndirilməyə başladı. Jujanların qalıqları məhv edildi və onların tərəfindən baş verə biləcək təhlükə aradan qaldırıldı. Lakin Qara İssık xan az müddətdə (522-523) hakimiyyətdə oldu və torpaqlarının ərazisini genişləndirməyə macal tapmadan öldü. Qara İssık xaqandan sonra hakimiyyətə Muğan xan (553-572) keçdi. Muğan xan uzun zaman hakimiyyətdə qaldı və onun hakimiyyətdə olduğu dövrdə Göytürk dövləti özünün yüksəliş mərhələsini yaşadı. Şərqi kitaylar məğlub edildi, qırğızlar isə Göytürk dövlətinə tabe oldular. Bundan sonra Muğan xaqan Ağ hunları məğlub etdi, onların torpaqlarını Sasanilərlə öz aralarında bölüşdürdü. Muğan xan 572-ci ildə öldü. Onun yerinə isə qardaşı Taspar xaqan oldu. Tasspar xaqanın hakimiyyəti dövründə (572-881) əvvəlcə hakimiyyət öz nüfuzunu genişləndirməyə başlamışdı. O Çinə doğru irəliləyərək hətta Pekini zəbt etmişdi. Taspar xaqan dövlətin Şərq qolunu, İstəmi isə Qərb tərəfini idarə edirdi. 576-cı ildə İstəminin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Tardu keçdi. Taspar xaqan Çinlə yaxşı münasibət qura bilmədiyindən dövlətin siyasi nüfuzu zəifləməyə başladı və onun Şərq bölgəsinin özü də ikiye bölündü. O qardaşı Kolonun oğlu İşbaranı Şərqə, kiçik qardaşı Yotanı Qərbə hakim təyin etdi. 581-ci ildə Taspar xaqan öldü. Onun ölümündən sonra isə hakimiyyət üstündə münaqişə baş verdi. Beləliklə, dövlətin siyasi nüfuzu getdikcə zəifləməyə başladı. Nəhayət hakimiyyətə Taspar xaqanın oğlu Armaq seçildi. O isə hakimiyyətdən uzaqlaşaraq dövləti İşbara xaqanın idarə etməsinə yazılaşdı. Ancaq dövlətdə ara münaqişələri artmışdı, Tardu hakimiyyətə təksəbənə rəhbərlik etməyə cəhd göstərirdi. Bir tərəfdən də Çin tərəfindən təzyiqlər artırdı. İşbara xaqan özünün hakimiyyəti dövründə (582-587) ölkənin müstəqilliyini qoruya bilmədi və çinin vassallığını qəbul etdi. Artıq dövlətin siyasi nüfuzu getdikcə zəifləməyə başlamışdı. Mənbələrdə göstəriləyinə görə Şərqi Göytürk xaqanlığı öz hakimiyyətini daim canlandırmağa və siyasi nüfuzunu artırmağa çalışsa da buna ya qismən nail olurdular və ya da geriləməkdə davam edirdilər. Bunun başlıca səbəbi ölkədaxili ziddiyyətlərdən və çəkişmələrdən ibarət idi. Çin isə bu vəziyyətdən istifadə edərək onların arasındakı münaqişəni daha da qüvvətləndirməyə çalışırdılar. Nəticədə ya dövlətçilik qurumunun müstəqil yaşamasına son qoyulurdu və ya ən yaxşı halda Göytürk dövlətçiliyi Çindən asılı vəziyyətə düşürdü. Bu problemlərin baş qaldırmasının ictimai-siyasi tərəfləri əlbəttə ki, istisnasız olmuşdur. Digər tərəfdən, hakimiyyətdə oturanların əksəriyyəti Çinli Şahzadə qadınlarla evli idilər ki, bu da ölkənin müstəqil idarə edilməsində və çinə qarşı qəti mübarizə aparılmasında az rol oynamırdı. Hər halda Çin bütün ağılabatan vasitələrdən istifadə edirdi ki, xaqanlığın gücü sarsılsın, onlar ya tarix sahəsindən silinsin, ya da Çinin təbəəliyi şəraitindən kənara çıxma bilməsin. Bu da zaman-zaman onsuz da Şərq və Qərb regionlarına bölünmüş hakimiyyətdə parçalanma və dağılma hərəkətinin sürətlənməsinə səbəb olurdu. Tarix qaranlıqdır, üstündən əsrlər ötüb keçib, əsl həqiqət isə qaranlıqlar içində əriyib gedib. Verilən məlumatların bir çoxu isə ya Çin mənbələrinə və ya Avropalı mütəxəssislərinə məxsusdur ki, onların da bir çoxu qərəzlidir. Hər halda fakt faktlığında qalır ki, Şərqi Göytürk xaqanlığı zaman-zaman süquta uğradıqdan sonra Qərbi Göytürk xaqanlığı da öz varlığını saxlaya bilməmişdir. Mənbələrdə göstəriləyinə görə İşbara xaqandan sonra Şərqi Göytürk xaqanlığına 587-589-cu illər ərzində Bağa xaqan rəhbərlik etmişdir. Nəticə etibarilə isə belə də oldu və Yamu xaqanın hakimiyyəti dövründə Şərqi Türk dövləti bir daha Çindən asılı vəziyyətə düşdü. Bundan başqa siyasi nüfuzunu zəiflətməmiş Şərqi Göytürk xaqanlığı hətta mədəni mədəniyyət məsələlərində də çinliləşməyə meyillilik göstərməyə başladı. Nəhayət zəifləmiş Göytürk dövlətinin başında duran Yamu xaqan 609-cu ildə öldü və onun yerinə oğlu İsi xaqan (609-619) hakimiyyət başına keçdi. İsi xaqan da atası kimi Çinli şahzadə ilə evli olmasına baxmayaraq ölkəsinin Çindən asılılığına son qoymağa çox böyük cəhd göstərməyə başladı. Çində baş verən ölkədaxili münaqişələr İsi xaqanın məqsədlərinin həyata keçirilməsi işinə bir daha təkan verdi və Çin imperiyasının özü süquta uğradı. İsi xaqan 619-cu ildə öldükdən sonra onun yerinə qardaşı Çula xaqan (619-621) keçdi. Çula xaqan da Çinli şahzadə ilə evli

idi. o da hakimiyyətin siyasi nüfuzunu bərpa edə bilmədi. 621-ci ildə xəstələnib öldü və onun yerinə qardaşı İlmək xaqan (621-630) hakimiyyətə keçdi. İlmək xaqanın hakimiyyəti dövründə Şərqi Göytürk daha çox zəiflədi. Çinə səfəri isə uğursuz alındı və özü də əsir düşdü. 630-cu ildə İlmək xaqanın ölümü ilə Şərqi Göytürk xaqanlığı süquta uğradı. Şərqi Göytürk xaqanlığının ayrı-ayrı hissələri Çinin əsarətinə düşdü. Bundan sonra isə Göytürk xanədanından olan Gürşadın ciddi-cəhdinə baxmayaraq hakimiyyəti bərpa etmək mümkün olmadı. Çünki Çinlilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək Şərqi-Göytürk əsilzadələrini irəli çəkib onları yüksək vəzifələrlə şirnikdirirdilər. Bundan sonra Qərbi Göytürk xaqanlığı hakimiyyəti bərpa etmək qərarına gəldi. Qərbi Göytürk xaqanlığının hökmdarı Tardu xaqanın cəhdinə baxmayaraq hakimiyyət daha da zəiflədi. Tardu xaqandan sonra oğlu Taman xaqan (603-611) hakimiyyətə keçdi.

Tarixi mənbələrdə göstəriləyinə görə Göytürklər köçəri həyat keçirmişlər. Əlbəttə ki, iki yüz ilə yaxın bir dövr ərzində böyük bir ərazidə hakimiyyət sürən dövlətçilik qurumu barədə onların həyat və məişətini bu dərəcədə sadələşdirmək qətiyyəni həqiqətə uyğun gəlmir. Əlbəttə ki, heyvandarlıq məşğuliyyəti ilə əlaqədar arana-yaylağa köç etmək adi bir məişət hadisəsidir. Ancaq bütövlükdə çoxminli əhalinin hamısına köçəri damğası vurulmasına türk xalqlarına qarşı həm tarixi və həm də ictimai ədalətsizlikdən başqa bir ad qoymaq olmaz. Göytürklərin əlbəttə ki, zəngin ənənələri də olmuşdur. Dövlətçiliyin süqutu ilə bu mədəni irsin sonrakı nəsillərə tam şəkildə yetişmə bilməməsinin başlıca səbəbi olmuşdur. Keçmiş əsrlərdən bizə nə qalmırsa o da xalq həyatının nağıllaşmış, əfsanələşmiş və dastanlaşmış yadigarlardan, o cümlədən daşlar üzərindəki etifafı xarakterli yazılardan ibarət olmuşdur. Göytürklərin mədəni irsinin saxlanmamasının başlıca səbəbi dövlətçiliyin süqutu olduğu kimi özündən sonrakı dövlətçilik qurumlarının da çox böyük təsiri olmuşdur. Hər bir dövlətçilik öz ənənələrini yaratmaqda daha maraqlı olduğu üçün əvvəlkilər ya qəsdən itirilib-batırılmış və ya ən yaxşı halda diqqətdən kənarda qalmışdır. Göytürk mədəniyyətinin iflası xüsusilə ərəblərin işğalından sonra daha da artmışdır. Çünki Göytürklər Göyü tanrı qəbul etdiyi üçün bu əlbəttə ki, Ərəb ideologiyasına zidd idi. Çünki Göyü tanrı bilmək ərəblərdə tanrını maddiləşdirməyə bərabər tutulurdu. Ərəblərdə isə Tanrı (Allah) gözəgörünməz hesab edilirdi. İslam ideoloqlarına görə Allahı gözlə görmək və ağılla dərk etmək mümkün deyildir. Allahı yalnız qəlblərlə duymaq cayız hesab olunurdu. Odur ki, ərəblər islam təlimatına uyğun gəlməyən nə varsa onu küfr hesab edirdilər, Allahı maddiləşdirməyi təbliğ edənləri isə kafir adlandırırdılar. Kafirləri məhv etməyi isə savab işi kimi təqdir edirdilər. Ərəblər hətta müsəlman olan ancaq təbiət və onun yaradıcısı arasında vəhdət yaratmaq meyilli olan təriqətçiləri, o cümlədən hürufiləri, irfançıları və digərlərini “Allahsız” adı ilə sərt cəzalandırırdılar. Göytürklərin mədəni irsi haqqında da tarixşünaslıqda mükəmməl araşdırmalar təqdim olunmur. Lakin daşlara həkk olunmuş mətnlərin məzmunu ilə tanış olduqda onların mədəni irsi ilə az-çox məlumat əldə etmək mümkün olur. Xalqların etnik mədəniyyəti onların zaman-zaman alışdıqları, əməl etdikləri və yerinə yetirdikləri adət, qayda, ənənə, mərasim və ayinlərlə ölçülür. Elə bir xalq yoxdur ki, onun gündəlik həyatında özünəməxsus etnik mədəniyyət ənənələri mövcud olmasın. O cümlədən Göytürklərdə də onların həyata keçirdikləri etnik mədəniyyət nümunələri olmuşdur. Çox təəssüf ki, həmin etnik mədəniyyət nümunələri barədəki məlumatlar bizə az gəlib çatmışdır. Ayrı-ayrı mənbələrdə verilən məlumatların bir çox qeyri-türk mühitindən gəldiyi üçün onlarda Göytürklərə və onların etnik mədəniyyətinə rəğbətlilik görünür. Göytürklərin özlərindən qalan bəzi əlamətlərdə isə müəyyən orijinallığı tapmaq mümkün olur. Məsələn, Göytürklərin mədəni ənənələri ilə əlaqədar bir fakt diqqəti cəlb edir ki, İşbara xaqan (582-587) hakimiyyəti ölkədə baş verən iğtişaşların dağıdıcı təsirindən qurtarmaq üçün Çin hakimiyyətini qəbul etmişdi.

Göytürk abidələrinin dilinin mükəmməlliyi, struktur tərkibinin sabitliyi, informasiyaların canlılığı, sözyaratma imkanlarının ecazkarlığı, sintaktik konstruksiyaların

ifadəsindəki poetiklik bu dilin özünün qədim və zəngin ənənələrə malik olduğunu göstərir. Daşların üzərindəki yazıların mətni epitaflardan ibarət olsa da onlarda çox güclü poetik təfəkkür izlərinin mövcudluğu müşahidə edilir. Bu onu deməyə əsas verir ki, birincisi, indiyədək əldə edilən nümunələr son deyildir. Türklərin tarixi, mədəniyyəti, həyat tərzı barədə də zəngin məlumat verən mənbələr olmuşdur. Lakin onların əldə edilməsindəki çətinliklər bu xalqların barəsində qaranlıq qalan bir çox məsələlərin açılmasını məhdudlaşdırır. Göytürk dövləti, artıq VIII əsrdə süquta uğramış olsa da Göytürk etosunun mərdlik, igidlik, cəsarətlik, məğrurluq, vətənsəvrlik, ədalətlik, əyilməzlik ənənələri onun varisi olan türk xalqlarının mədəniyyətində dərin kök salaraq yaşayır.

Ədəbiyyat

1. https://tr.wikipedia.org/wiki/Runik_yazı.
2. Libning/boks/sci-/sci-history/ 543802 vosiliy-bartold-tyurki-dvenadtsat-lektsiy-po tyurskih-narodnov-sredne Azi. html.
3. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 390 s.
4. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. 4 cildə, I c., Bakı, Nurlan, 2009, 568 s.
5. www.vostlit.info/text/rus17/stralenberg_F.Y./frametext5.htm.
6. az.wikipedia.org/wiki/Göytürk_xaqanlığı.

О ГРАФИКАХ ГЁКТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Гусейнова Арзу Талыб ызы

Резюме

Памятники Гёктюрка были представлены миру науки скорее как орхон-енисейские памятники. Хотя основные проблемы памятников возникли в XVII-XVIII веках, о них сообщил Элааддин Ата Малик в XII веке. Долгое время информация о памятниках была только поверхностной. Другими словами, информация о национальности и языке каменных памятников, выгравированных со странными надписями, не уточнялась. Хотя памятники использовались на территориях древнетюркских народов Центральной Азии, было высказано предположение, что они в большей степени принадлежат к далеким народам, таким как норвежцы, русские и другие нетюркские народы. Только после того, как Николай Михайлович Ядринцев (1842-1894) познакомился с памятниками Кул Тигина и Бильгского кагана XIX века, встал вопрос об их принадлежности к туркам. Язык памятников был открыт в 1893 году Вильгельмом Томсоном (1842-1927), а в 1894 году Василием Васильевичем Радловым (1837-1918). В период после открытия языка памятников вопрос о национальности надписей, на которых они были выгравированы, вызвал споры. Названный руническим, этот рисунок относится к шведам, финнам и немцам. Однако детальное изучение фонетической структуры языка Гёктюрка показывает, что эта система письма принадлежала самим этим народам, что отражало фонетическую структуру древнетюркского языка.

ABOUT THE GRAPHICS OF GOYTURK MONUMENTS

Huseynova Arzu Talib

Summary

Goyturk monuments were presented to the world of science more as Orkhon-Yenisei monuments. Although the main problems of the monuments began in the XVII-XVIII centuries, they were reported by Elaaddin Ata Malik in the XII century. For a long time, the information about the monuments was only superficial. In other words, the information about the nationality and language of the stone monuments engraved with strange inscriptions has not been specified. Although the monuments have been used in the territories of the ancient Turkic peoples of Central Asia, it has been suggested that they belong more to distant

peoples, such as the Norwegians, Russians and other non-Turkic peoples. Only after Nikolai Mikhailovich Yadrinstev (1842-1894) got acquainted with the monuments of Kul Tigin and Bilga Khagan of the XIX century, the question of their belonging to the Turks was raised. The language of monuments was discovered in 1893 by Wilhelm Thomson (1842-1927), and in 1894 by Vasily Vasilyevich Radlov (1837-1918). In the period after the discovery of the language of the monuments, the question of the nationality of the inscriptions on which they were engraved caused controversy. Called the Runic, this graphic refers to Swedes, Finns, and Germans. However, a detailed study of the phonetic structure of the Goyturk language shows that this writing system belonged to these peoples themselves, which reflected the phonetic structure of the ancient Turkic language

Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 31 yanvar 2021-ci il tarixli iclasın 8 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 fevral 2021-ci il

UOT:81

İLYAS TAPDIĞIN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ ÇALARLIĞI

Hüseynova Günay Şəmistan qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

günay.huseinova@mail.ru

Xülasə: *Məqalədə İlyas Tapdığı uşaq şeirlərində sinonimlərin işlənməsi və sinonimiya müasir dilçiliyin mübahisəli mövzularından hesab edilməsi araşdırılmışdır. Sinonim adlandırılan sözlərin mövcudluğu dilçilikdə ənənəvi olaraq müxtəlif dil məktəblərinin nümayəndələri tərəfindən fərqli şəkildə şərhli məqalədə izah edilir. Ona görə də sözlər arasındakı əlaqələrin mahiyyəti haqqında fikir ayrılıqları var. Bu fikir ayrılıqlarının əsas səbəbi sinonimlərin ikili xarakteri olmasıdır. Bu tip sözlər oxşar məna ifadə etsələr də, eyni zamanda aralarındakı məna fərqi olması məqalədə öz əksini tapmışdır. Çünki “sözlərin sinonimliyi insan təfəkkürünün inkişafı ilə əlaqədar yaranır, bu və ya digər predmetin, hadisənin yeni cəhətlərini kəşf etmək, öyrənmək və adlandırmaq cəhdinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmçinin məqalədə İlyas Tapdığı uşaq şeirlərində sinonimlərdən istifadə etməsi və azyaşlı uşaqların asan şəkildə öyrənmələri üçün müvafiq sözləri ustalıqla seçərək öz yaradıcılığında işlətməsi araşdırılmışdır.*

Açar sözlər: sinonim, leksik-semantik, bədii üslub, izahlı lüğət, obraz

Keywords: synonym, lexical-semantic, artistic style, explanatory dictionary, image

Ключевые слова: синоним, лексико-семантический, художественный стиль, толковый словарь, образ.

Hər bir dilin əsas leksik-semantik kateqoriyalarından biri də sinonimlərdir. Elə buna görə də sinonim sözlərin müəyyən cərgələrini mutləq və ya tam (absolyut) sinonimlər adlandırır, onların nə məna, nə də ekspressivlik cəhətdən fərqlənmədiklərini iddia etmək doğru deyildir” (11, s.151).

Sinonimlərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların bir ümumi məna ifadə etmələri olduğunu qeyd edən dilçilərin fikrincə, sinonimlər “bir ümumi məna ifadə etsələr də, müəyyən bir sinonim cərgədən ibarət olan sözlər – həm incə məna birləşmələri, həm də üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər. Çünki sinonimlər ifadə etdikləri ümumi mənalarına görə bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, polisemantik xarakter daşıyır” (8, s.63).

Sinonimlər dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, qoruyub saxlayan, fikri daha dəqiq, aydın və obrazlı ifadə etməyə imkan verən sözlərdir. Dilçi alimlərin fikrincə, dilin lüğət tərkibi heç də tam olaraq leksik-semantik söz qruplarından ibarət olmur.